

Azərbaycan Florasında Dazı (*Hypericum L.*) Cinsi Növlərinin Morfoloji Xüsusiyyətləri

A.X. Fətdayeva, P.X. Qaraxani

AMEA Botanika İnstitutu, Badamdar şossesi, 40, Bakı AZ1004, Azərbaycan;
E-mail: ayten.fetdayeva@mail.ru

Hypericum L. cinsi Dazkımilər (*Hypericaceae Juss.*) fəsiləsinin yeganə cinsidir. Bu cinsə mülayim, subtropik, tropik ölkələrin dağlıq hissələrində, xüsusilə də Arahq dənizi ölkələrində geniş yayılan 200-dən artıq növ daxildir.

Açar sözlər: *Hypericum*, cins, növ, morfolojiya

GİRİŞ

1955-ci ildə akademik R.Rzadə tərəfindən Azərbaycan florasında dazı cinsinə aid 15 növ göstərilmişdir. 2012-ci ildə “Конспект флоры Кавказа” (2012) adlı əsərdə Azərbaycan florası üçün dazı cinsinin 18 növü verilmişdir. Əsərdə dazı cinsi 14 seksiyaya bölünmüşdür. Azərbaycan florasında (Pzazadə, 1955) yayılan növlər bu seksiyalardan 6-na daxildir.

1. *Androsaemum* Godr. seksiyası:
(*H. androsaemum* L.,)
2. *Inodora* Stef. seksiyası:
(*H. xylosteifolium* (Spach) N.Robson)
3. *Hypericum*. seksiyası:
(*H. tetrapterum* Fries., *H. perforatum* L.,)
4. *Oligostema* Stef. seksiyası:
(*H. formosissimum* Takht.,)
5. *Hirtella* Stef. seksiyası:
(*H. scabrum* L., *H. lydiium* Boiss.,
H. pseudolaeve N.Robson., *H. apricum*
Kar et Kir., *H. davisii* N.Robson.,
H. apiculatum N.Robson.,
H. elongatum Ledeb.,)
6. *Taeniocarpium* Jaub et Spach. seksiyası:
(*H. hirsutum* L., *H. venustum* Fenzl.,
H. nummularoides Trautv., *H. theodorii*
Woronov., *H. linaroides* Bosse.)

Dazı cinsinə daxil olan növlər birillik və ya çoxillik dikduran, sürünən və ya yatan gövdəli ot, yarımkol, kol bitkiləridir. Cinsə daxil olan növlərin yarpaqlarında aydın nəzərəçarpan qara və şəffaf nöqtəli sekretor boşluqlara rast gəlinir. Bu boşluqlar floemada, bəzən isə ilk dəricikdə, perisikl, özəkdə, hətta yarpaqların saplığında və damarlarında rast gəlinir. Yarpaqlarda damar şəxələri sadə perforasiyalı, yoğun üçlü spiralvaridir. Adətən cinsdə oduncaq parenximi olmur.

Dazı cinsində çiçəklər ikicinsli, aktinomorf, simmoz qruplu; ləçəklər 4-5 sərbəst burulmuş; tozluqlar uzununa sentrifugalı, mikrospor qabığı üç

şırlımlı; dişicik sinekarp, 3-5 meyvəyarpaqlı; meyvə qutucuq və ya giləmeyvəşəkilli; toxum endosperm-siz düz və ya bükülmüş rüşeymlı; toxumcuqda isə yağ və aleyron dənəcikləri olur.

MATERIAL VƏ METODLAR

Materiallar 2015-ci ildə Gədəbəy rayonunun Ağamalı, Söyüdlü və Nəriman kəndlərinin ərazisindən toplanmışdır. Tədqiqat obyektı bu ərazilərdən toplanmış herbari nüsxələridir. Tədqiqat zamanı müasir morfoloji-sistematik və ekoloji metodlardan, həmçinin ədəbiyyat kataloqlarından istifadə edilmişdir.

NƏTİCƏLƏR VƏ ONLARIN MÜZAKİRƏSİ

Azərbaycan florasında cinsin təftişi zamanı bu bərədə az məlumata rast gəldik. Aparılan araşdırmalar Dazı (*Hypericum*) cinsinin sistematik cəhətdən az tədqiq olunmasını göstərir. Cinsin sistematikasını K.Linney (1753), E.Boisser (1867) və A.Qrosheyjm (1932), G.Voronov (1909) tərəfindən işlənilmişdir.

Cinsin geniş təsviri E.Boisser (1867) tərəfindən öyrənilmişdir. O, dazı cinsinin vegetativ və generativ orqanlarının quruluşuna görə morfoloji əlamətlərini müəyyən etmişdir. Bu əlamətlər aşağıdakılardır:

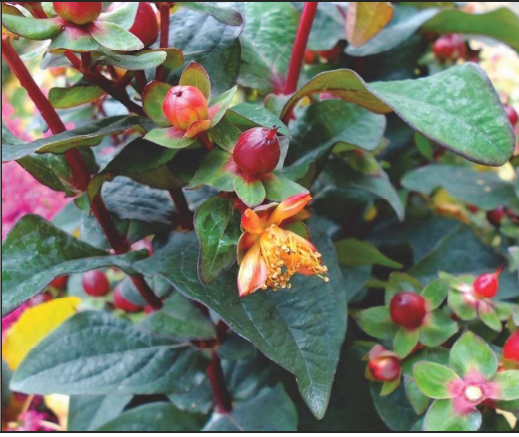
Gövdənin alçaq və ya hündür boylu, dixotomik budaqlanan və budaqlanmayan, kol və ya yarımkol olmasıdır;

Yarpağın buğumlu və ya buğumsuz, gövdəni qucaqlayan, əsası bitişik və ya bitişik olmayan, ürəkşəkilli və ya ürəkşəkilli olmayan olmasıdır;

Kasacığın bərabər və ya bərabər olmayan bölümlü, dəricikli və ya dəriciksiz, ləçəklərinin tökülən və ya tökülməyən, vəzili-saçaqlı və ya vəziz-saçaqsız olmasıdır;

Şəkil 1. *Hypericum tetrapterum* Fries.

Şəkil 2. *H.androsaemum* L.

Erkəciyin 1, 3 və ya 5 dəstəli, qısa və ya uzun, az və ya çoxsaylı olmasıdır;

Dişiciyin 3 və ya 5 yuvalı olması;

Qutucuğun dəricikli və ya qabarcıqlı 3 və ya 5 qapaqcıqlı olmasıdır;

Toxumun hamar və ya papillalı batıq-xətli və ya xətlı-dalğalı yan tərəfdən fırlı olmasıdır;

Bundan sonra görkəmli alim botanik R.Rzadzadə tərəfindən verilmiş morfoloji əlamətlər aşağıdakılardır:

Kök qısa və ya uzun sürünəndir;

Gövdə düz və ya sürünən, çılpaq və ya kələ-kötürdür;

Yarpaq oturaq və ya qısa saplaqlı, qarşı-qarşıya və ya topa düzülüşlü, bütöv və ya bölümlüdür;

Kasayarpağı yumurtavari və ya lansetşəkilli, küt və ya itidir;

Erkəkci 3,5 və ya 6-7 dəstəlidir;

Sütüncuq qısa, uzun və ya dişiciklə eyni ölçüdədir;

Qutucuq açılan və ya açılmayan, divarları qalın və ya nazıkdır;

Toxum silindrik və ya oval, tüklü və ya tüksüzdür;

Bizim tərəfimizdən AMEA-nın Botanika İnstitutunun Herbari laboratoriyasında saxlanılan herbari materiallarının araşdırılması zaman aşağıdakı morfoloji-diaqnostik əlamətlər müəyyən edilmişdir.

Gövdə qonur rəngli, yarpaqları iri, geniş yumurtaşəkilli, qutucuğu giləmeyvəşəkillidir;

(*H. androsaemum* L.)

Gövdə dairəvi, yarpaqları xətlı, uzununa bükülü, çiçəklər fırçaşəkilli, kasacığın əsası qəhvəyi rənglidir;

(*H. atropatanum* Rzadzadə)

Xırda çimli bitki, bir-birinə sıx birləşmiş gövdəli, kasayarpağı xaricdən küt yumurtavari, daxilədən iti lansetşəkillidir;

(*H. formosissimum* Takht.)

Ağacşəkilli bitki, gövdə kələ-kötür, ziyilli, yarpağın qurtaracağı qısa iti ucludur;

(*H. scabrum* L.)

Sürünən köklü, gövdə və yarpaqları sərt tüklü, kasacıq dişicikli-kirpikcikli vəzildir;

(*H. hirsutum* L.)

Gövdədəki qoltuq budaqlar qısalmış, yarpaqlar gövdənin aşağı hissəsində geniş xətsəkilli, yuxarı hissədə isə nazik xətsəkilli, qutucuq uzunsov, dar buruncuqludur;

(*H. lydium* Boiss.)

Çiçəklər yarpaq qoltuğunda yerləşir topa çiçək qrupu əmələ gətirir, kasayarpağının kənarları vəzili-tüklü, ləçəklər qırmızı çalarlıdır;

(*H. linarioides* Bosse.)

Gövdə əsası ağacşəkilli, səpələnmiş qırmızı vəzili, yarpaqaltlıqlıdır;

(*H. theodorii* Woronov.)

Gövdə dörd tilli, kasacıq uzun iti uclu, qutucuq nazik, xətlı-vəzildir;

(*H. tetrapterum* Fries.)

Gövdə sadə, silindrik, kasacıq uzanmış ovalşəkilli, kənarları sancaqvari vəzildir;

(*H. antasiaticum* Grossh.)

Gövdə iki tilli, orta hissədən yuxarıya doğru budaqlanır, qutucuq dairəvi, vəzili-qabarcıqlı, qanadları daralmışdır;

(*H. perforatum* L.)

Gövdə əsasından azca qalxan, ləçək daralmış, ucu dəstəli-vəzili, qutucuq geniş yumurtaşəkilli iti ucludur;

(*H. elongatum* Ledeb.)

Yuxarıda görkəmli botaniklərin müəyyən morfoloji əlamətlərə əsaslanaraq, herbari fondunda saxlanılan 12 növ üzərində araşdırmalar aparılmış və həmin əlamətlər aşkar edilmişdir. Tədqiqatlar davam edir və Azərbaycan florasında yayılan digər növlər haqqında araşdırmalar aparılır.

AMEA Botanika institutunun Herbari fondunda saxlanılan Dazı cinsi növlərinin Azərbaycan florasına əsasən coğrafi yayılması aşağıdakı kimidir:

Tip nümunələri: *H. antasiaticum* Grossh. və *H. karjagii* Rzedade

H. androsaemum L. - Boya dazı: BK(Quba), BK (Lənkəran dağlıq hissəsi), aşağı və orta dağ qurşaqlarında, meşələrdə və rütubətli kolluqlarda yayılmışdır.

H. atropatanum Rzedade - Atropatan dazısı: Naxçıvanın dağlıq hissəsində (Şahbuz), orta dağ qurşağı, quru yamaclarda yayılmışdır.

H. formosissimum Takht - Gözəl dazı:

Naxçıvanın dağlıq hissəsində, orta dağ qurşağında, qaya çatlarında yayılmışdır.

H. scabrum L. - Kələkötür dazı: Naxçıvanın dağlıq hissəsi (Diyarbəkır), aşağı və orta dağ qurşaqlarında, quru və çınqıllı yamaclarda yayılmışdır.

H. hirsutum L. - Sərttöklü dazı: BK (Quba), MK - Naxçıvan dağlıq hissəsində, orta və aşağı dağ qurşaqlarında, meşələrdə, kolluqlarda və otlu yamaclarda yayılmışdır.

H. lydiium Boiss. - Lidiya dazısı: Naxçıvan dağlıq hissəsində (Diyarbəkır), aşağı və yuxarı dağ qurşaqlarında, quru yamaclarda, kserofil kolluqlarda yayılmışdır.

H. linarioides Bosse - Qızılıqyarpaq dazı: Bütün Qafqazda, yuxarı, bəzən isə orta dağ qurşağında, alp və subalp çəmənliklərdə yayılmışdır.

H. theodorii Woronov. - Feodor dazısı: BK (Qobustan), orta dağ qurşağında, quru yamaclarda, əhəngli qayalarda yayılmışdır.

H. tetrapterum Fries. - İti dazı: Lənkəranın dağlıq hissəsində, arandan orta dağ qurşağına qədər, rütubətli yerlərdə yayılmışdır.

H. antasiaticum Grossh. - Asiya dazısı: Naxçıvanın dağlıq hissəsində (Şahbuz), subalp qurşağında, əhəngli yamaclarda yayılmışdır.

H. perforatum L. - Zəif dazı: Bütün qafqazda, arandan subalp qurşağına qədər, kolluqlarda, otlu yamaclarda, çayın sahillərində, talalarda yayılmışdır.

H. elongatum Ledeb. - Uzun dazı: BK (Quba, Qonaqkənd), aşağı və orta dağ qurşaqlarında, gilli yamaclarda yayılmışdır.

Yuxarıda adları qeyd olunan *H. atropatanum* Rzedade və *H. antasiaticum* Grossh növləri AMEA Botanika İnstitutunun Herbari fondunda saxlanılan tip nüsxələridir. *H. formosissimum* Takht növü isə izotip nüsxəsidir.

H. atropatanum Rzedade növü 23.07.1937-ci ildə Rzedade tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonu ərazisindən yığılmışdır. 1986-cı ildə A.Əsgərov tərəfindən tip nümunəsi kimi müəyyən edilmişdir.

H. antasiaticum Grossh növü 14.06.1939-cu ildə A.Qrossheym tərəfindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şahbuz rayonun Kükü kəndindən yığılmışdır. O, bu növü Specimen autenticum kimi vermişdir. 03.02.1989-cu ildə isə A.Əsgərov tərəfindən tip nüsxəsi kimi müəyyən edilmişdir.

H.formosissimum Takht növü 21.06.1936-cı ildə A.L.Taxtacan tərəfindən Ermənistan ərazisindən yığılmış və təyin olunmuşdur. 31.10.1986-cı ildə A.Əsgərov tərəfindən izotip kimi müəyyən edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- Конспект флоры Кавказа** (2012) Москва: Т. 3(2): 308-314
Рзазаде Р. (1955) Род *Hypericum* L. Флора Азербайджана. Баку: АН Азерб. ССР, Т. 6: 248-259
Флора Кавказа (1962) Москва: Т. 6: 163-177
Boissier E. (1867) *Flora orientalis*. Genevae: 1017-1025
Linney K. (1753) *Species plantarium*. London: 783-785

Морфологические Свойства Видов Рода Зверобоя (*Hypericum* L.) в Азербайджанской Флоре

А.Х. Фатдаева, П.Х. Гарахани

Институт ботаники НАН Азербайджана

Зверобой - единственный род в семействе Зверобойных (*Hypericaceae* Juss.). К этому роду относится, более 200 видов, широко распространенных в умеренных, субтропических и горных областях тропических стран и, особенно, в странах Средиземноморья.

Ключевые слова: *Hypericum*, род, вид, морфология

Morphological Features Of Species Of *Hypericum* L. Genus In Azerbaijan Flora

A.X. Fatdayeva, P.X. Garakhani

Institute of Botany, Azerbaijan NAS

Hypericum is a one and only genus in *Hypericaceae* Juss. family. This genus has more than 200 species that widespread in the moderate, subtropical and mountain areas of the tropical countries, especially at the Mediterranean countries.

Keywords: *Hypericum*, genus, species, morphology